

ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ Й РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ВЧИТЕЛІВ УКРАЇНИ В 1920 – 1930-х РОКАХ

УДК 37.014

DOI : 10.12958/2227-2747-2021-2(177)-56-74

Бривко Микола Вікторович,

аспірант ДЗ «Луганський національний університет

імені Тараса Шевченка»,

м. Старобільськ, Україна

niksneg425@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7959-8505>

Для цитування: Бривко М. В. Політичні переслідування й репресії проти вчителів України в 1920 – 1930-х роках. *Освіта та педагогічна наука*. 2021. № 2 (177). С. 56–74.

References (стандарт APA): Bryvko, M. V. (2021). Politychni peresliduvannia y represii proty vchyteliv Ukrainy v 1920 – 1930-kh rokakh [Political Persecution and Repression of Teachers of the Ukrainian SSR in the 1920 – 1930s]. *Osvita ta pedahohichna nauka – Education and Pedagogical Sciences*, 2 (177), 56–74 [in Ukrainian].

Постановка проблеми. Політичні переслідування й репресії були складником радянського тоталітарного режиму впродовж усього періоду його існування. Проте найбільший свій прояв вони мали в 1920 – 1930-х роках у час становлення в СРСР тоталітарної форми правління. Державний терор і політичні переслідування спрямовувалися значною мірою не лише проти представників української еліти, а й проти всіх соціальних і професійних верств тогочасного населення радянської України. Серед жертв політичних репресій опинилося й чимало вчителів, які були й залишаються важливою соціально-професійною групою українського суспільства. Оскільки вчителі формували світогляд пересічного громадянина, то вони завжди відчували з боку радянського режиму недовіру, а подекуди й ворожість.

Аналіз актуальних досліджень. Аналізуючи історіографічний дискурс зазначеної проблеми, констатуємо, що питання політичних переслідувань та репресій проти вчителів України в 1920 – 1930-х роках як соціально-професійної групи комплексно окремо не розглядалося й не охоплювало повністю всі аспекти. Тему сталінського терору щодо освітян висвітлювали переважно в загальному контексті вивчення історії політичних репресій на території України або вивчали в персональному вимірі (щодо окремих особистостей, навчальних закладів чи регіонів).

Ще на початку 1990-х років значний внесок у дослідження всього процесу політичних репре-

сій проти української інтелігенції, зокрема й учителів, зробили автори монографії «Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки» (Даниленко, 1991), які одними з перших не лише висвітлили тему репресій проти освітян радянської України, а й виокремили та проаналізували їхній ідеологічний складник.

Проблему впливу тоталітаризму на освітянське середовище вивчав Ю. Шаповал (1990; 1994), котрий визначав становище діячів науки та освіти, передусім учителів шкіл, як одне з найгірших серед інших соціально-професійних груп населення радянської України.

У середині 1990-х років С. Білокінь (1994) при джерелознавчому вивченні документів органів НКВС визначив форми та методи фальсифікації архівно-кримінальних справ репресованих, зокрема й учителів. На проведенні комплексного джерелознавчого аналізу документів колишніх спецслужб наполягали Р. Подкур та В. Ченцов. На їхньому прагненні акцентував увагу також і Г. Папакін (Папакін, 2012, с. 186).

Водночас Р. Подкур зазначав, що одним із найбільш популярних напрямів у сучасній історіографії стали дослідження доль жертв комуністичного режиму (Подкур, 2020, с. 169). Про це свідчать численні праці останніх років, присвячені вивченню життя та діяльності тієї чи тієї постаті: і відомої, наприклад, наркома освіти, директора чи викладача-науковця, і пересічної – рядового працівника шкільної ланки освіти.

Також Р. Подкур акцентував увагу на формуванні певних напрямів досліджень за професійною належністю, базованих на територіальному принципі (Подкур, 2020, с. 169). Сучасні наукові розробки щодо шкільництва стосуються певного регіону радянської України або окремих освітянських середовищ. Серед праць та-

кого гатунку варто виокремити розвідки Я. Журецького й М. Шитюка (1994), Я. Мандрика (1996), збірник «Репресії проти освітян Запоріжчини» (Репресії, 2001), праці Г. Гренченка (2003), І. Бриноша і Е. Петровського (2006), М. Бривка (2018; 2019) та ін. У цих виданнях, досліджуючи не тільки долі репресованих учителів шкіл та викладачів ЗВО, вивчаючи конкретні факти фальсифікацій справ репресованих, автори намагаються виокремити методи й механізми, що застосовували партійно-радянські органи та спецслужби в політичних переслідуваннях та репресіях проти освітян.

Значний внесок у вітчизняну історіографію політичних репресій у галузі освіти, зокрема й учителів, зробили В. Марочко і Г. Хіллінг (2003). Автори здійснили певний узагальнювальний зріз політичних репресій проти освітян радянської України. Особливість цієї праці полягає в тому, що висвітлення процесу політичних репресій, починаючи з 1929 року, простежується на п'яти професійних групах освітян, а саме на: ключових чиновниках відділів народної освіти й самого Наркомату освіти УРСР, професорсько-викладацькому складі, учених науково-дослідних установ і звичайних учителях, зокрема й національних освітніх закладів. Подаючи персоналізовані нариси життя репресованих та контекст репресій у конкретних освітньо-педагогічних і науково-дослідних установах, автори проілюстрували певний зріз репресій в освітньому середовищі. Тому праця не охопила всіх аспектів сталінського терору, але вона надала поштовх для подальшого системного вивчення масштабу політичних репресій в освітній галузі, методів та прикладів фальсифікування звинувачень щодо вчителів.

Отже, констатуємо, що тривалий час більшість досліджень однобічно ре-

презентували тему політичних переслідувань і репресій проти вчителів шкіл, переважно зосереджуючись на висвітленні їхньої долі, наводячи конкретні приклади звинувачень. Автори не намагалися комплексно розглянути весь механізм політичних переслідувань і репресій проти педагогів у 1920–1930-х роках через об'єктивні й суб'єктивні причини. Це дає підстави стверджувати, що тема політичних репресій та переслідувань учителів як соціально-професійної групи населення УРСР, методи й механізми їх репресування радянською владою є невичерпною та потребує більш глибокого дослідження.

Мета дослідження – на основі архівно-кримінальних справ репресованих освітян, директивних і нормативно-розпорядчих документів Наркомату освіти УСРР-УРСР, політбюро ЦК КП(б)У, виступів і доповідей керівництва радянської України та СРСР, мемуарів виокремити й проаналізувати основні форми та специфіку політичних переслідувань і репресій проти вчителів України в 1920–1930-х роках.

Методологія та методи дослідження. Методологія дослідження, використовуючи парадигмальний підхід, спирається на принципи об'єктивності, системності, історизму, діалектики та міждисциплінарності, що дозволяє застосовувати не тільки історичні, а й історико-педагогічні методи (теоретичний історико-педагогічний аналіз, контент-аналіз, метабіографічний метод та ін.).

Виклад основного матеріалу

Однією з важливих соціально-професійних груп суспільства є вчителі, чия соціально-культурна діяльність спрямована на передачу накопиченого досвіду, знань від старшого покоління до молодшого. Головною метою педагога є створення умов для всебічного гармонійного розвитку учня, розкриття його індивідуальності та творчого потенціалу.

Сам термін «соціально-професійна група» позначає, передусім, велику професійну групу людей, які посідають особливе місце в системі суспільного поділу праці, – робітники, службовці, селяни, підприємці, учителі. Оскільки вони відіграють значну роль в економічному, соціально-політичному та духовному житті кожної країни, то від кожної такої групи представники влади вимагають виконання певних кваліфікаційних вимог – володіння відповідним досвідом, уміннями, навичками. Такі вимоги до вчителів доби становлення радянського тоталітарного режиму 1920–1930-х років мали свої особливості й відмінності, що впливало на розвиток освіти загалом.

Більшовицький режим завжди намагався контролювати всі сфери життя суспільства, зокрема й освіту. На думку більшовиків, інтелігенція, зокрема й учителі, була носієм так званої «дрібнобуржуазної ідеології», яку вони начебто намагалися нав'язати масам, оскільки діяльність учителів була одним із головних чинників формування особистості, побудови певних політичних і соціальних установок у суспільстві. Як і більшість представників інтелігенції, учителі були носіями загальнодемократичних, національних ідей, адже могли самостійно формувати й висловлювати думки, були вільними у своїх переконаннях та поглядах. Саме вчитель у тісній взаємодії з батьками формує в першу чергу світогляд учня, його сприйняття дійсності тощо. І від того, наскільки педагог буде вправно це робити, які знання під час навчально-виховного процесу даватиме, залежить формування громадянина своєї країни. До того ж учителі шкіл, працюючи серед молодого покоління в селах і містах, могли впливати на свідомість не тільки дітей, а й їхніх батьків – пересічних селян і робітників, формувати нові погляди, переконання, знання й навички. Виховну й

формувальну місію педагогів визнавали й радянські партійні та урядові діячі.

Частина освітян не змогла змиритися з більшовицькою інтерпретацією суспільно-політичного життя, заснованого на насильстві та знищенні окремих соціальних груп, і в різний спосіб артикулювала свою незгоду. Тому вороже, негативне сприйняття освітянами більшовицької ідеології слугувало обґрунтуванням і причиною політичних репресій з боку радянської влади стосовно багатьох учителів як представників інтелігенції, незважаючи на їхнє соціальне чи етнічне походження.

Яскравий приклад негативно-упрежденного ставлення до інтелігенції бачимо в листі В. Леніна до письменника М. Горького від 15 вересня 1919 року, де він писав: *«Інтелектуальні сили робітників і селян зростають і міцніють у боротьбі за повалення буржуазії та її поплічників, інтелігентиків, лакеїв капіталу, що уявляють себе мозком нації. На ділі це не мозок, а г...»* (Ленін, 1970, с. 48). І таке ставлення до інтелігенції, особливо із українськоцентричною спрямованістю, суттєво впливало на сприйняття вчителів комсомольцями й комуністами на місцях.

Водночас освітяни мали подвійну цінність для влади. Окрім навчання молодого покоління та ліквідації неписьменності серед дорослих, вони мали виконувати виховні, світоглядні, передусім, ідеологічно-пропагандистські завдання. У програмі РКП(б), ухваленій у березні 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б), зазначено: *«... школа має бути не лише провідником принципів комунізму взагалі, а й провідником ідейного, організаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські та непролетарські верстви працюючих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно здійснити комунізм»* (Восьмой, 1959, с. 400).

Схожу думку висловлював і В. Ленін, наголошуючи, що вчителі повинні засвоїти ідеї більшовицької партії і, відповідно, проїняти комуністичними прагненнями широкі маси (Авдієнко, 1930, с. 24). Український педагог С. Сірополко, характеризує на початку 1920-х років політику влади щодо вчителів, влучно зазначав: *«Визнаючи школу як головне знаряддя комуністичного виховання молоді, більшовицька влада з особливою енергією взялася за політичне виховання наявного кадру вчительства та підготовку нових кадрів педагогічного персоналу, що був би цілковито проїнятий духом комуністичної партії»* (Лебідь, 2013, с. 63).

Але, покладаючи великі надії на освітян як на інструмент пропаганди більшовицької політики й активного учасника всіх заходів радянської влади, зокрема на селі, влада брала вчителя під пильний контроль і нагляд. Незгодні, ті, хто критикував владу або не відповідав соціально-класовим критеріям, неминуче підпадали під різні політичні переслідування й репресії. Оцінюючи дії представників партійно-радянського апарату, академік С. Єфремов у щоденнику 25 січня 1928 року писав: *«Черговий пароксизм – вишукування по школах поповичів і попівен і викидання їх. Такого ще не було. Шпінство, висліджування і доноси, доноси, доноси... Це розуміється, не шовінізм, – це слугування пролетаріатові!»* (Єфремов, 1997, с. 728).

Вивчаючи архівно-кримінальні справи репресованих, простежується своєрідна специфіка репресування вчителів, певна системність і впорядкованість, що зумовлена не тільки змістом їхніх звинувачень, а й соціальним походженням, професійною діяльністю. Зокрема, для 1920-х років характерно переслідування й репресування вчителів із числа колишніх військових та тих, що мали вищу «царську» чи «буржуазну» освіту.

Відповідно педагогів звинувачували, насамперед, в участі в царських, білогвардійських чи українських військових формуваннях доби Української революції 1917 – 1921 років чи «петлюрівських» націоналістичних організаціях. І це слугувало і приводом, і основою для арештів освітян.

Зокрема, у 1920 році заарештували 12 членів Всеукраїнської учительської професійної спілки, звинувачених у причетності до петлюрівського руху. Хоча слідчі підтвердили відсутність доведеної вини вчителів, це не завадило використати політичний мотив, а саме так звану «контрреволюційну діяльність» і участь у «петлюрівському русі». 5 березня 1921 року Судова трійка Цупчрезкому радянської України засудила частину заарештованих до ув'язнення в концтаборі за межами України до кінця громадянської війни, наприклад, учителя київської школи І. Цимбала (ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 73878. Т. 15. Арк. 156, 327, 343).

У 1923 році в Кременчуцькому районі в містечку Градизьку був створений «Гурток виховання нації» на чолі з учителем Р. Голиком, що складався переважно з освітян та співробітників сільськогосподарських установ. Проте вже в 1930 році органи ДПУ висловили думку, що головною метою гуртка нібито оголошувалося доведення народу ідеї, що українець повинен жити самостійно, без усякої федерації, і що стати самостійним йому може допомогти тільки С. Петлюра (ГДА СБУ. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 420. Т. 1. Арк. 43).

Загалом у цей час, на думку органів ДПУ УСРР: *«Частина вчительства ще до останнього часу очолювала бандитсько-петлюрівський рух на Україні»* (Демченко, 2017, с. 62).

У другій половині 1920-х років акцент звинувачень освітян розширюється. Під переслідування підпадають учителі, що вирізняються своїм соціальним по-

ходженням, передусім «куркульським», а звинувачення в «петлюрівщині» трансформується, зокрема, на більш узагальнене формулювання – «український буржуазний націоналізм».

Так, у 1926 році ДПУ «викрило» в Яготинському районі «контрреволюційну шовіністичну організацію учнівської молоді» на чолі із завідувачем школи Редченком та учнем 7-го класу В. І. Гришком, які *«під виглядом літературного гуртка вивчали націоналістичну літературу та історію України»* (Пристайко & Шаповал, 1995, с. 59).

На думку радянської влади, розширювалась «класова засміченість» учителів, на що звертала увагу Оганезова-Серпинська під час виступу 21 листопада 1933 року, указуючи: *«... коли ми маємо 134 тисяч тільки одних вчителів, серед яких в деяких місцевостях біля 40% класової засміченості...»* (ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 421. Арк. 37, 52).

Аналізуючи 1930-ті роки, спостерігаємо подальше розширення смислового навантаження звинувачень стосовно репресованих учителів не тільки за соціальним походженням чи національним, а й за політичними мотивами, зокрема, звинуваченням у «троцькізмі», під яке підпадали всі, хто був «не згоден» з політикою радянської влади.

З середини 1930-х років боротьба з троцькізмом набирає обертів, про що свідчить закритий лист Й. Сталіна до ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 року «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного блоку», який і започатковує тенденцію звинувачення великої кількості людей. Поступово «троцькізм» зрощується з «націоналізмом», і не тільки українським, а й, наприклад, польським.

Розширення формулювань звинувачень, а відтак і масштабів політичних пе-

реслідувань і репресій, спричиняє вилучення значної кількості вчителів з науково-виховного процесу. Це відбувалося різними методами і здійснювалося різними органами радянської влади – і через органи ДПУ-НКВС, і партійно-радянський апарат, зокрема Наркомат освіти радянської України.

Аналізуючи архівно-кримінальні справи репресованих, нормативно-розпорядчі, директивні документи Наркомату освіти УРСР, радянських партійних і каральних органів, виокремлюється низка методів, що найчастіше використовували радянські органи влади та застосовували не тільки щодо вчителів, а й щодо різних соціально-професійних груп радянського суспільства, хоча й мали певні особливості.

Партійно-радянський апарат частково використовував «поблажливі» методи, такі як: обговорення на трудових або партійних зборах із засудженням педагога молоддю та колегами. За його результатами педагога усували від навчально-виховної діяльності та звільняли з роботи. Такі події часто висвітлювалися в засобах масової інформації.

Натомість органи ДПУ-НКВС застосовували жорсткі методи репресування. Одним із найбільш поширених був метод створення фальсифікованих антирадянських контрреволюційних організацій: «шпигунських», «націоналістичних», «троцькістських», «шкідницьких», «куркульських», склад яких був або повністю з учителів, або ними очолювався.

Зокрема, до таких можна зарахувати вже згадану Всеукраїнську учительську професійну організацію, членів якої було заарештовано в 1920 році, або ліквідовану на Харківщині в 1924 році «нелегальну організацію» – «Громадянська шкільна рада», яка мала на меті всіма засобами виховувати юнацтво в націоналістичному дусі (ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 421. Арк. 53).

Існувало «контрреволюційне шовіністичне угруповання» і на Луганщині, до якого входили вчителі української мови. Цей, на думку органів ДПУ, «гурток українізаторів» ставив «собі за мету організувати навколо себе українців-шовіністів, впливати на вчительство та студентство» (Пристайко & Шаповал, 1995, с. 60).

Зазначені «контрреволюційні організації», як і інші, були лише прообразами масштабніших фальсифікацій і вигадок з боку співробітників ДПУ-НКВС у майбутньому. Проте наведені приклади свідчать про певну закономірність, зокрема, що більшість справ не містили жодної ґрунтовної «доказової бази», а відтак, частина звинувачених були звільнені, інші – отримали невеликі покарання за звинуваченням у «петлюрівщині / націоналізмі».

З утвердженням тоталітарного режиму кількість міфічних «контрреволюційних організацій» зростала. Безпосередньо про необхідність та неминучість застосування насилля відкрито говорив і Й. Сталін: «Репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу...» (Сталин, 1949b, с. 309).

3 березня 1937 року в доповіді на пленумі ЦК ВКП(б) «Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників» Й. Сталін теоретично обґрунтував політику масових репресій під тим приводом, що «по мірі просування вперед до соціалізму класова боротьба повинна нібито усе більше й більше загострюватися» (Сталин, 1949a, с. 171; Доклад, 2002, с. 71). А також оголосив головними ворогами радянської держави троцькістів, які перетворилися: «... у безпринципну і безідейну банду шкідників, диверсантів, шпигунів, вбивців, працюючих по найму у іноземних розвідувальних органах [...] в боротьбі з сучасним троцькізмом [...] зобов'язані застосовувати не старі

методи, не методи дискусій, а нові методи, методи викорчовування й розгрому» (Про хиби, 1937, с. 1 – 2).

Така настанова фактично стала чіткою вказівкою для НКВС щодо знищення («викорчовування») «ворогів народу», які нібито діяли в кожному трудовому колективі, установі чи організації, зокрема й у школах. Отже, пошук «ворогів народу» охопив усе радянське суспільство, зокрема й учителів.

2 липня 1937 року ухвалюється постановою політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» (Великий, 2010, с. 5, 12, 41 – 42). Наступним кроком є оперативний наказ наркома НКВС СРСР № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 року (Великий, 2010, с. 72 – 84), який затверджується на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 року (Великий, 2010, с. 84 – 86). Із введенням його в дію розпочинаються масові операції Великого терору і зростання кількості різних «контрреволюційних організацій».

На думку працівників НКВС, у Бориспільському районі ще в 1936 році виникла «польська націоналістична організація», головним завданням якої було:

а) підняття збройного повстання проти радянської влади під час війни Польщі проти СРСР й відторгнення України від СРСР та приєднання її до Польщі;

б) проведення диверсійної й шкідницької роботи в усіх секторах радянського господарства ...;

д) проведення широкої шпигунської діяльності;

е) проведення пораженьської агітації проти радянської влади серед населення (ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 48162. Т. 1. Арк. 198).

За цією справою заарештували 9 осіб, серед них – директора неповної се-

редньої школи с. Дударків Бориспільського району – Василя Яковича Івчука (1887 р. н.) (з 21.11.2007 року Герой України (посмертно)), якого ще в 1932 році органи ДПУ звинуватили в контрреволюційній діяльності й агітації.

На допиті 27 травня 1938 року В. Івчук свідчив, що: «... Радянська влада в період Непу обмежувала розвиток куркульських господарств, а в подальшому ліквідувала куркулів, я став більш озлоблений до Радянської влади і де тільки міг намагався шкідити і дискредитувати радянський уряд. [...] я приступив до формування бойової повстанської групи по селу Дударків. У тому ж році я обробив і завербував тільки двох людей...» (ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 48162. Т. 1. Арк. 129).

Власне, зізнання заарештованого перетворилися на докази обвинувачення. На засіданні трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР було ухвалено рішення про розстріл В. Я. Івчука (ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 48162. Т. 1. Арк. 1981).

За версією НКВС, учителі були осердям «куркульських» організацій. Так, учитель початкових класів неповної середньої школи селища Денисівка Переяславського району Київської області Гнат Якович Царинний (1892 р. н.) був заарештований 14 листопада 1937 року за звинуваченням в участі в контрреволюційній організації та проведенні серед селян антирадянської агітації й пропаганди фашизму. За словами свідків П. Тішенка, П. Карпенка, він негативно відгукувався про радянську політику, критикував займи радянського уряду, стахановський рух. Аналізуючи положення «Сталінської конституції» 1936 року, він зазначав: «... в конституції дається право віросповідання, а на практиці зовсім інше. Ось як тільки в с. Панфілов хотіли відкрити віруючі церкву то відразу всіх організаторів по відкриттю церкви заарештували і

посадили до в'язниці. Ось така ця Сталінська Конституція. Це не закон, а клаттик паперу...» (ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63120. Арк. 13зв.).

Усі ці звинувачення під час першого допиту та на очних ставках зі свідками Гнат Якович заперечував. Але це не врятувало його від розстрілу, і 20 листопада 1937 року на засіданні трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР було ухвалено рішення про його розстріл з конфіскацією майна. Вирок виконано того ж дня, 20 листопада 1937 року (ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 63120. Арк. 20 – 21).

Створення співробітниками НКВС фальшивих «контрреволюційних», «націоналістичних», «шкідницьких», «шпигунських» організацій спостерігаємо й в інших регіонах України, наприклад, викладач середньої школи м. Ворошиловграда Божко був звинувачений в участі в українській націоналістичній організації й під тиском слідства визнав свою «провину», а саме, що його «...організація готувала активні виступи в тилу Червоної армії, в момент нападу на СРСР фашистських держав» (ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 176).

Учитель неповної середньої школи на Старобільщині Плетененко, визнаючи свою участь в українській контрреволюційній націоналістичній організації, до якої був нібито завербований у 1936 році, отримав завдання щодо підготовки контрреволюційних кадрів до збройного повстання проти Радянської влади за відторгнення України від СРСР і завербував трьох учителів (ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 198. Арк. 177 – 178).

Подібних прикладів звинувачень учителів за сфальсифікованими злочинами можна нарахувати чимало. Аналізуючи зміст архівно-кримінальних справ, ми бачимо типові «контрреволюційні організації» і типову схожість «доказів вини»

репресованих освітян, що свідчить про керованість політичних репресій з боку владних органів.

Другим методом репресування, який був логічним продовженням першого, виявилось проведення так званих «показових» судових процесів. Його використовували задля нарощування та обґрунтування масових репресивних акцій проти численних груп «троцькістів», «шкідників» та інших «ворогів народу». Метою таких процесів була демонстрація населенню наявної «небезпеки» та руйнування найменшого рівня довіри людей один до одного. Іншою метою, вірогідно, могло бути переконування суспільства в тому, що для його захисту НКВС і радянська влада зроблять усе можливе, чим, власне, і виправдовувалась масовість репресій. Відтак, репресивні органи отримували право здійснювати терор від імені усього радянського народу, про що постійно нагадували численні публікації в ЗМІ, зокрема й освітніх.

Одним з перших документів, що започаткував систему показових судових процесів, є спеціальна Інструкція ЦК КП(б)У «Постановка показових процесів» від 16 липня 1921 р., де зазначено, що такі процеси є доступною агітаційно-пропагандистською формою та вимагають тривалої й ретельної підготовки, а також добре підготовленої і правильної постановки всього показового судового процесу (ДАДО. Ф. 1П. Оп. 1. Спр. 372. Арк. 32).

Схожою була постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про процес у справі П'ятакова, Радека, Сокольнікова, Серебрякова й інших» напередодні березневого Пленуму ЦК ВКП(б) 22 січня 1937 року, у якій було визначено порядок висвітлення в засобах масової інформації його матеріалів (Лубянка, 2004, с. 54).

Серед низки гучних показових процесів, у яких звинувачували працівників

освіти й учителів, найбільш резонансним став політичний судовий процес «Спілки визволення України» («СВУ»). 19 квітня 1930 року Верховним судом УРСР за «контрреволюційну діяльність» і участь у «СВУ» було засуджено до різних термінів 45 осіб, серед них – 10 учителів та директор середньої школи (Лубянка, 2004, с. 15). Насамперед, це вчителі 1-ї української трудової школи імені Т. Г. Шевченка (м. Київ) на чолі з відомим педагогом В. Дурдуківським, «головою шкільної секції СВУ та членом Президіуму СВУ», автором збірника «З практики трудової школи» (Даниленко, 1998, с. 253), котрого 5 липня 1929 року заарештовано органами ДПУ і засуджено до 8 років ув'язнення (Даниленко, 1998, с. 260), але 27 червня 1930 року достроково звільненого за станом здоров'я (ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 57133. Т. 1. Арк. 8). Та під час Великого терору, 26 грудня 1937 року, Володимир Федорович був знову заарештований співробітниками НКВС УРСР (ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 57133. Т. 1. Арк. 4) і звинувачений у тому, що є «активний ворог радянської влади й протягом усього періоду вів активну контрреволюційну націоналістичну діяльність, спрямовану на відторгнення радянської України від Радянського Союзу з метою реставрації капіталізму й створення «самостійної України»» (ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 57133. Т. 1. Арк. 27).

За рішенням засідання трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 31 грудня 1937 року В. Дурдуківський був розстріляний 16 січня 1938 року (ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 57133. Т. 1. Арк. 30).

Окрім В. Дурдуківського, в рамках процесу «СВУ» були засуджені на різні строки позбавлення волі вчителі О. Гребенецький, А. Залеський, Ю. Трезвинський, умовно позбавлена волі Н. Токарівська (Стрижак, 2007б, с. 7) і до 3 ро-

ків позбавлення волі умовно засуджена вчителька 20-ї трудової школи м. Дніпропетровська Л. Біднова та висланий за межі України строком на три роки вчитель трудової школи імені М. Коцюбинського м. Чернігова Й. Карпович (Стрижак, 2007б, с. 8, 9).

Сама ж 1-а українська трудова школа імені Т. Г. Шевченка, за «свідченнями» звинувачених учителів, стала «розплідником націоналістичних, шовіністичних ідей» (На позиціях, 1930, с. 2), де проводили «класово буржуазне виховання» (Кільколик & Фільштинська, 1937, с. 2). А організація «СВУ», штучно створена органами ДПУ УСРР, «бореться проти основних засад радянської школи, бореться проти комуністичного виховання дітей, активно виступає проти антирелігійного, проти інтернаціонального виховання дитячих мас» (Кільколик & Фільштинська, 1937, с. 2).

Цей процес не припинив політичні переслідування й репресії щодо вчителів та інших освітян, а лише дав поштовх для розгортання нової хвилі боротьби з уявними «ворогами народу». І ця хвиля пов'язана вже з боротьбою із т.зв. «націоналістичним ухилом», а саме зі «скрипниківщиною». Маємо використання нового методу – методу політичного тиску, котрий здійснювався на окрему особистість або установу. Яскравими прикладами цього стають переслідування працівників Українського науково-дослідного інституту педагогіки або особисто наркома освіти УСРР Миколи Скрипника.

На пленумі ЦК КП(б)У в червні 1933 року перший секретар КП(б)У Павло Постишев прилюдно звинуватив наркома освіти УСРР М. Скрипника в тому, що «вороги із партквитками і без них ховалися за його широку спину», що він мав «серйозні помилки... і в його літературних працях з національного питання та

культурного будівництва, в його практичній роботі – у керівництві системою освіти» (Шаповал, 1990, с. 104).

Йому вторив у промові «Про деякі помилки на теоретичному фронті» і Панаас Любченко (Про деякі, 1933, с. 3 – 4). Після пленуму члени Політбюро ЦК КП(б)У зобов'язали Миколу Олексійовича підготувати письмовий документ із визнанням помилок. Написавши кілька варіантів такого листа 7 липня 1933 р., до остаточного обговорення на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У, Микола Скрипник у робочому кабінеті застрелився (Микола, 1933а; 1933б). Отже, використовуючи прямий психологічний тиск через публікації, виступи, влада руйнувала кар'єру людини й навіть життя.

Та кампанія боротьби зі «скрипниківщиною» не припинилася зі смертю наркома освіти, об'єктом переслідування стає вже вся система освіти, культури й науки радянської України. П. Постишев на XII з'їзді КП(б)У 20 січня 1934 року і на XVII з'їзді ВКП(б) 27 січня 1934 року вказував, що: «Останній рік був роком розгрому націоналістичної контрреволюції, викриття і розгрому націоналістичного ухилу на чолі із Скрипником» (Даниленко, 1991, с. 214). Новий нарком освіти УРСР В. Затонський у доповіді на пленумі ЦК та ЦКК КП(б)У 20 листопада 1933 року підкреслював: «... про величезну засміченість класово-ворожими елементами вчительства. В нас цих елементів, які остаточно уже виявлені є 9,5% до загальної кількості...» (ЦДАГО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 421. Арк. 144).

Підсумком такої масової кампанії боротьби зі «скрипниківщиною» стало звільнення зі шкіл України до кінця 1934 року 4 000 вчителів як «класово-ворожих елементів» (Шаповал, 1990, с. 108), частина з яких була в подальшому репресована, інші були позбавлені можливості

повернутися до педагогічної діяльності назавжди.

Використовували для політичних переслідувань і соціальне походження людини, що дозволяло радянській владі, зокрема й партійним органам, проводити перевірки, за своєю суттю так звані «чистки» як метод репресування. Уже в 1923 році планувалося проведення перевірки, або «чистки» освітян, мета якої полягала в позбавленні учительства «найбільш злісних елементів, які творили в стінах школи контрреволюцію» (Глинський, 1923, с. 37).

2 лютого 1930 року Управління соціального виховання Наркомату освіти УРСР спрямувало до всіх округових інспектур народної освіти обіжник із назвою «Про чистоту вчительських лав», де також закликали не допускати «засміченість вчительських лав чужим і ворожим елементом» (Стрижак, 2007а, с. 47). Наслідком таких дій стали перевірки та звільнення вчителів.

Політичні переслідування відбувалися через проведення педагогічної «атестації», яка фактично перетворилася на метод політичних репресій освітян. 10 квітня 1936 року РНК СРСР і ЦК ВКП(б) зобов'язали Народні комісаріати освіти республік до 1 серпня 1938 року провести атестацію вчителів (Стрижак, 2007а, с. 59). Цей крок був спрямований, насамперед, на підвищення якості педагогічної майстерності вчителів шкіл. Проте проведення атестації педагогічних працівників шкіл використовували і як засіб боротьби з усіма, хто не задовольняв партійне чи освітнє керівництво, зокрема й у самому Наркоматі освіти УРСР. Так, одним із пунктів звинувачень керівництва Наркомату освіти УРСР на чолі із В. Затонським у 1937 – 1938 роках є проведення атестації вчителів і її результати. На допиті 27 липня 1938 року заступник

наркома освіти Хаїт Ізраїль Абрамович указував: «Я разом з іншими учасниками ... використав в антирадянських цілях постанови уряду про атестацію учителів. Під виглядом виконання цієї постанови ми незаконно звільнили тисячі чесних викладачів середніх і вищих шкіл. ... Тільки по одній Вінницькій області понад 1 000 учителів викинуті з шкіл» (ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 37108. Арк. 20).

Водночас слід розуміти, що критерії атестації для більшості вчителів були надто великими, що пов'язано не стільки з педагогічним досвідом чи рівнем їхньої освіти, скільки з політичною довірою партійних й освітніх органів. Як підсумок, за 1936/1937 рік із 162 тисяч учителів атестацію пройшли 95 602 особи, з них 9 347 отримали звання вчителя, 82 894 – допущені до викладання, 3 361 особі заборонили працювати в школі (Редько, 1938, с. 24).

І хоча сама атестація сприяла підвищенню рівня освіти вчителів, та вона не могла вирішити той кадровий голод кваліфікованих освічених педагогів, який притаманний був радянській освіті 1920 – 1930-х років. Адже кількість шкіл, а відповідно й учителів, постійно збільшувалася. Так, 10 грудня 1935 року перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор указував, що штат учителів у 1935 році становив 145 224 особи (Косіор, 1936, с. 15), на 1937 рік – 175 448 осіб, у 1939 році – 193 887 осіб (Українське, 2012, с. 662). Проте в доповіді наркома освіти УСРР М. Скрипника на Всеукраїнському з'їзді спілки РОБОС у 1928 році водночас наголошувалося, що: «Цього року не вистачає для трудшкіл 2 000 вчителів, а до 1930-го р. не вистачатиме 7 000 вчителів» (Народня, 1928, с. 3). Цю тезу доповнював заступник наркома освіти УСРР О. Полоцький 31 жовтня 1930 року, коли вказував, що: «за зведеними на 20 жовт-

ня 1930 рік даними, райони вимагають ще більше 5 000 учителів, що становить 40% потреб для нових комплексів загального навчання» (ЦДАВО. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1222. Арк. 87).

Пов'язувала це радянська влада передусім із «класовою засміченістю», про яку вказувала вже згадувана вище Оганезова-Серпинська під час свого виступу. Відповідно це призводило до політичних репресій освітян.

Загалом ж підрахувати кількість репресованих в УРСР учителів на сьогодні достеменно неможливо. На думку Є. Стрижака, в Україні в 1930-х роках репресовано або зазнало політичних переслідувань понад 20 тисяч учителів і професорсько-викладацького складу середньо-спеціальної й вищої школи (Стрижак, 2007b, с. 60). Проте ці дані не є повними, а цифри – орієнтовні. Тільки на Одещині, за підрахунками вчених, за період з 1919 по 1952 роки було репресовано 26 019 осіб, зокрема – 665 учителів, 119 співробітників адміністрації та 115 осіб допоміжного персоналу середніх і середньо-спеціальних закладів освіти. З них у 1931 – 1940 роках репресовано – 464 учителі, 90 працівників адміністрації та 79 осіб допоміжного персоналу (Одеський, 1997, с. 676). На Чернігівщині, за підрахунками Г. Гренченка, у 1920 – 1940-і роки було репресовано 472 працівники початкової, середньої й вищої школи, проте ці дані, на думку самого автора, є не повними (Демченко, 2017, с. 68). І це йдеться лише про два регіони радянської України.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проаналізовані архівні матеріали, архівно-кримінальні справи репресованих, інші документальні джерела дають змогу зрозуміти абсурдність звинувачень та нехтування органами влади прав людини, захищених формально радянським законодавством та Конститу-

цією. Наведені приклади демонструють, що в більшості випадків основним звинуваченням щодо вчителів називалось, наприклад, проведення «контрреволюційної шкідницької діяльності» або «український націоналізм». Ці звинувачення в більшості випадків не підтверджувалися жодними фактами, а висувались на підставі «уяви» слідчих, сфальсифікованих документів або свідчень, отриманих під тиском репресивних органів. Так, Т. Демченко зазначала: *«Полювання чекістів на окремих вчителів і цілі колективи, спроби вибити із заарештованих «зізнання» у причетності до існуючих тільки на сторінках протоколів допитів контрреволюційно-терористичних організацій, нещадні покарання аж до страти безвинних людей зруйнували систему освіти – від початкової школи до вищої. Там, де повинні були панувати знання, довіра, взаємодопомога й порозуміння, поселилися підозріливість, страх, ворожість, ненависть»* (Демченко, 2017, с. 71).

Водночас акцент звинувачень і звинувачених учителів поступово розширювався та змінювався. Якщо на початку 1920-х років заарештовували вчителів у зв'язку з їхньою військовою службою в царській, білогвардійській чи українській армії або за дореволюційну чи українську «буржуазну» освіту, то з часом арештовували за соціальне походження, наприклад «куркульське», за «націоналізм», зокрема український, який трансформовався з вузького звинувачення в участі в «петлюрівських організаціях» до більш широкого – в «українському буржуазному націоналізмі». У 1930-х роках до цього додаються масові арешти звинувачених за політичним мотивом, а саме в троцькізмі. З середини 1930-х рр. звинувачення в троцькізмі подекуди зрощуються з «націоналізмом», зокрема з українським.

Розкриваючи злочинність радянського режиму, виокремимо й методи здійснення політичних переслідувань і репресій. Так, найбільш поширеним в органах ДПУ-НКВС виявився метод створення не існуючих «контрреволюційних» та інших, ворожих радянській владі, організацій. Формування в суспільній свідомості образу величезної кількості антирадянських організацій у поєднанні з методом проведення показових судових процесів мали значний вплив на тогочасне суспільство, породжуючи страх, недовіру, шпигуноманію, істерію та пошук ворогів. Іншими методами репресування, що реалізовувалися зокрема в середовищі освітян, були проведення соціальної «чистки», «педагогічної атестації», психологічного та професійного тиску з боку партійних та інших радянських органів. Ці методи включали використання навчально-виховної діяльності вчителя як підстави для переслідування й подальшого звільнення та арешту.

Вивчаючи різні аспекти політичних репресій учителів як соціально-професійної групи суспільства, на сьогодні ми спостерігаємо недостатню вивченість цієї теми, а отже, перспективами подальших досліджень можуть стати питання визначення кількості репресованих учителів України, систематизації прикладів фальсифікування органами ДПУ-НКВС у справах знищених освітян та більш ретельне й системне вивчення методів і механізмів здійснення політичних репресій проти освітян.

Література

Авдієнко М. Загальне навчання на Україні. Стан і перспективи. Харків: Господарство України, 1930. 111 с.

Білокінь С. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС. *Про-*

блеми історії України: факти, судження, пошуки. 1994. № 3. С. 90–101.

Бривко М. «Контрреволюційні організації» учителів – версія НКВС УРСР (за матеріалами архівно-кримінальних справ). *Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії*. Вип. 21. Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД, 2018. С. 20–23.

Бривко М. Політичні переслідування й репресії учителів Київщини у 1937 – 1941 роках. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2019. № 5. С. 40–55.

Бринош І., Петровський Е. Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район) / редкол.: Л. В. Ковальчук та ін. Одеса: СМІЛ, 2006. 224 с.

Великий терор в Україні. «Куркульська» операція 1937 – 1938 рр.: у 2-х ч. Ч. 1 / упоряд. С. Кокін, М. Юнге. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 614 с.

Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва: Гос. изд. Полит. литературы, 1959. 602 с.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Фонд 13, опис 1, справа 420, том 1.

ГДА СБУ. Фонд 16, опис 1, справа 198.

ГДА СБУ. Фонд 6, опис 1, справа 73878фп, том 15.

ГДА СБУ. Фонд 6, опис 1, справа 37108фп.

Глинский Л. К предстоящей проверке учительства. *Коммунистический путь*. 1923. № 2–3. С. 37–39.

Гренченко Г. Репресовані освітяни Чернігівщини. Чернігів: Обл. товариство «Просвіта» імені Т. Шевченка, 2003. 150 с.

Даниленко В. Один з 45-ти. В. Дурдуківський. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1. С. 253–262.

Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 340 с.

Демченко Т. Великий терор на Чернігівщині (1920 – 1930-ті роки ХХ століття) / відп. ред. О. Б. Коваленко. Чернігів: ПАТ «ПВК «Десна», 2017. 100 с.

Державний архів Донецької області (ДАДО). Фонд 1п, опис 1, справа 372.

Доклад Н. С. Хрущева о культе личности Сталина съезде КПСС: Документы. Москва: «Российская энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. 912 с.

Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА»», 1997. 848 с.

Журецький Я., Шитюк М. Освітяни Миколаївщини – жертви репресій сталінізму. Миколаїв: б. в., 1994. 69 с.

Кільколіх С., Фільштинська А. СБУ в боротьбі за дітей. *Комуніст*. 1930. № 75. 17 березня. С. 2.

Косіор С. Про школу. Київ: Молодий більшовик, 1936. 30 с.

Лебідь І. Управління початковою освітою в Україні: історичний аспект: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори 2006», 2013. 184 с.

Ленин В. Письмо к М. Горькому от 15 сентября 1919 г. *Полное собрание сочинений: в 55 т.* Т. 51: Письма июль 1919 – ноябрь 1920. 5-е изд. Москва: Изд-во политической литературы, 1970. 575 с.

Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937 – 1938 / под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. Москва: МФД, 2004. 736 с.

Мандрик Я. Переслідування освітян України в період становлення сталінської диктатури (1929 – 1938 рр.). *Проблеми освіти*. 1996. Вип. 5. С. 121–126.

Марочко В., Хіллінг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного

терору (1929-1941). Київ: Науковий світ, 2003. 302 с.

Микола Олексійович Скрипник (некролог). *Вісник ВУЦВК*. 1933. № 151. 8 липня. С. 4.

Микола Олексійович Скрипник (некролог). *Комуніст*. 1933. № 169. 8 липня. С. 4.

На позиціях воєнничого націоналізму. *Комуніст*. 1930. № 81. 23 березня. С. 2.

Народня освіта на Україні. Доповідь народного комісара освіти тов. Скрипника на всеукраїнському з'їзді спілки Робітос. *Комуніст*. (Харків). 1928. № 133. 10 червня. С. 3.

Одеський мартиролог. Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. Том 1. / укладач.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов. Одеса: ОК-ФА, 1997. 752 с.

Папакін Г. Проблемні питання джерелознавчого аналізу документальної спадщини радянського репресивно-карального апарату 1920 – 1930-х рр. (Із приводу книги: Подкур Р., Ченцов В. Документи органів державної безпеки УРСР 1920 – 1930-х років: історико-науковий аналіз (Тернополь: Збруч, 2010)). *Український історичний журнал*. 2012. № 1. С. 183–200.

Подкур Р. Дослідження політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х років – початок ХХІ ст.). *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля: у 2-х кн. Кн. 2: Простори історика / відпов. ред. Боряк Г.; упоряд. Блащук С. (та ін.). Київ: Ін-т історії України Національної академії наук України, ДУ «Інститут всевітньої історії Національної академії наук України», 2020. С. 155–178.*

Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. Київ: Інтел, 1995. 448 с.

Про деякі помилки на теоретичному фронті. З промови тов. П. П. Любченко на Пленумі ЦК ЛКСМУ. *Вісник ВУЦВК*. 1933. № 150. 6 липня. С. 3–4.

Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістської та інших дворушників. Доповідь тов. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 року. *Комуніст*. 1937. № 73. 29 березня. С. 1–2.

Редько Ф. До підсумків атестації вчителів. *Комуністична освіта*. 1938. № 11. С. 24–29.

Репресії проти освітян Запоріжчини: збірник наук. праць студ. та викладачів / за ред. М. М. Окса. Мелітополь: б. в., 2001. 105 с.

Сталин И. Сочинения: в 18 т. Т. 11: 1928 – март 1929. Москва: Гос. изд-во Политической литературы, 1949. 381 с.

Сталин И. Сочинения: в 18 т. Т. 12: апрель 1929 – июнь 1930. Москва: Гос. изд-во Политической литературы, 1949. 397 с.

Стрижак Є. М. Кадрове забезпечення середньої та вищої школи УСРР: історичний досвід 1920 – 1930-х років: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ Черкаський державний технологічний університет. Черкаси, 2007. 200 с.

Стрижак Є. Репресії 1930-х рр. та їхні наслідки для кадрового забезпечення середньої та вищої школи УСРР. Черкаси: Вертикаль, видавець ПП Кундич С. Г., 2007. 72 с.

Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя: колективна монографія / відп. ред. С. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.

Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО). Фонд 166, опис 9, справа 1222.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). Фонд 1, опис 1, справа 421.

ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 48162фп, том 1.

ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 57133фп, том 1.

ЦДАГО України. Фонд 263, опис 1, справа 63120фп.

Шаповал Ю. Людина і система. Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні. Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. 270 с.

Шаповал Ю. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. Київ: Політвидав України, 1990. 143 с.

References

Avdiienko, M. (1930). *Zahalne navchannia na Ukrayini. Stan i perspektivy* [General Education in Ukraine. Status and prospects]. Kharkiv: Hospodarstvo Ukrainy [in Ukrainian].

Bilokin, S. (1994). *Dzhereloznavchi problemy vyvchennia slidchykh sprav NKVS* [Source Problems of Studying NKVD Investigative Cases]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky – Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches*, 3, 90–101 [in Ukrainian].

Brynosh, I., & Petrovskiy, E. (2006). *Bil mynuloho: narysy z istorii represii 1930-kh rokiv sered osvitian Odeskoi oblasti (Ivanivskiy raion)* [Pain of the Past: Essays on the History of Repressions of the 1930s Among Educators of Odessa Region (Ivaniv District)]. Odesa [in Ukrainian].

Bryvko, M. (2018). «Kontr-revoliutsiini orhanizatsii» uchyteliv – versii NKVS URSR (za materialamy arkhivno-kryminalnykh sprav). [«Counter-Revolutionary Organizations» of Teachers – Version of the NKVD of the USSR (Based on Archival and Criminal Cases)]. *Humanitarnyi korpus – Humanitarian corpus*, 21, 20–23 [in Ukrainian].

Bryvko, M. (2019). *Politychni peresliduvannia y represii uchyteliv Kyivshchyny u 1937 – 1941 rokakh* [Political Persecution and Repression of Teachers in Kyiv Region in 1937-1941]. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorychni nauky – Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Historical Sciences*, 5, 40–55 [in Ukrainian].

Danylenko, V. (1998). *Odyn z 45-ty. V. Durdukivskiyi*. [One of 45. V. Durdukivskyi]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1, 253–262 [in Ukrainian].

Danylenko, V., Kasianov, H., & Kulchytskyi, S. (1991). *Stalinizm na Ukrayini: 20-30-ti roky* [Stalinism in Ukraine: 20-30s]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

Demchenko, T. (2017). *Velykyi teror na Chernihivshchyni (1920-1930-ti roky XX stolittya)* [The Great Terror in the Chernihiv Region (1920-1930s of the 20th Century)]. Chernihiv: PAT «PVK «Desna» [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Donetskoï oblasti (DADO). [State Archives of Donetsk Region (DADO)]. *Fond 1p, opys 1, справа 372* [in Russian].

Doklad, N. S. (2002). *Khrushcheva o kul'te lichnosti Stalina s'yезде KPSS: Dokumenty* [Khrushchev's Report on the Cult of Personality of Stalin to the Congress of the CPSU: Documents]. Moscow [in Russian].

Glinskiy, L. (1923). *K predstoyashchey proverke uchitel'stva* [For the Upcoming Teacher Test]. *Kommunisticheskiy put' – Communist way*, 2-3, 37–39. [in Russian].

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU) [SSU Sectoral State Archive (GDA SBU)]. *Fond 13, opys 1, справа 420, том 1* [in Russian].

- HDA SBU [GDA SBU].** Fond 16, opys 1, sprava 198 [in Russian].
- HDA SBU [GDA SBU].** Fond 6, opys 1, sprava 37108fp [in Russian].
- HDA SBU [GDA SBU].** Fond 6, opys 1, sprava 73878fp, tom 15 [in Russian].
- Hrenchenko, H.** (2003). Represovani osvitiiany Chernihivshchyny [Repressed Educators of Chernihiv Region]. Chernihiv [in Ukrainian].
- Kilkolykh, S., & Filshtynska, A.** (1930, March, 17). SVU v borotbi za ditei [IED in the Struggle for Children]. *Komunist – Communist*, 75, 2 [in Ukrainian].
- Kokin, S., & Yunhe, M.** (Ed.). (2010). Velykyi teror v Ukraini. «Kurkulska» operatsiia 1937–1938 rr.: u 2-kh ch.; Ch. 1 [Great Terror in Ukraine. «The Kulak» Operation of 1937–1938]. Kyiv [in Ukrainian].
- Kosior, S.** (1936). Pro shkolu [About School]. Kyiv: Molodyi Bilshovyk [in Ukrainian].
- Kovalchuk, L., & Razumov, G.** (Ed.). (1997). Odeskyi martyroloh. Dani pro represovanykh Odesy i Odeskoi oblasti za roky radianskoi vlady [Odessa Martyrologist. Data on the Repressed Odessa and Odessa Region During the Years of Soviet Rule]. (Vols. 1). Odesa: OK-FA [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.** (Ed.). (2012). Ukrainske radianske suspilstvo 30-kh rr. XX st.: narysy povsiakdennoho zhyttia [Ukrainian Soviet Society in the 1930s: Essays on Everyday Life]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Lebid, I.** (2013). Upravlinnia pochatkovoio osvitoiu v Ukraini: istorychnyi aspekt [Management of Primary Education in Ukraine: Historical Aspect]. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory 2006» [in Ukrainian].
- Lenin, V.** (1970). Pismo k m. Gorkomu ot 15 sentyabrya 1919 g. [Letter to M. Gorky Dated September 15, 1919]. *Polnoe sobranie sochineniy: v 55 tomah – Complete works: in 55 volumes*. Vols. 51: Pisma iyul 1919 – noyabr 1920. 5-e izd. Moscow [in Russian].
- Mandryk, Ya.** (1996). Peresliduvania osvitian Ukrainy v period stanovlennia stalinskoi dyktatory (1929-1938 rr.) [Persecution of Ukrainian Educators During the Formation of the Stalinist Dictatorship (1929-1938)]. *Problemy osvity – Problems of Education*, 5, 121–126 [in Ukrainian].
- Marochko, V., & Khillinh, H.** (2003). Represovani pedahohy Ukrainy: zhertvy politychnoho teroru (1929–1941) [Repressed Teachers of Ukraine: Victims of Political Terror (1929–1941)]. Kyiv: Naukovyi svit [in Ukrainian].
- Mykola Oleksiiiovych Skrypnyk** (nekrolog) [Mykola Oleksiiiovych Skrypnyk (Obituary)]. (1933, July, 8). *Visnyk VUTsVK – Bulletin of the All-Ukrainian Central Executive Committee*, 151, 4 [in Ukrainian].
- Mykola Oleksiiiovych Skrypnyk** (nekrolog) [Mykola Oleksiiiovych Skrypnyk (Obituary)]. (1933, July, 8). *Komunist – Communist*, 169, 4 [in Ukrainian].
- Na pozytsiakh** voiovnynchoho natsionalizmu [In the Positions of Militant Nationalism]. (1930, March, 23). *Komunist – Communist*, 81, 2 [in Ukrainian].
- Narodnia** osvita na Ukraini. Dopovid narodnoho komisara osvity tov. Skrypnyka na vseukrainskomu zizdi spilky Robitos [Public Education in Ukraine. Report of the People's Commissar for Education Comrade Skrypnyk at the All-Ukrainian Congress of the Robitos Union]. (1928, June, 10). *Komunist – Communist*, 133, 3 [in Ukrainian].
- Oksa, M.** (Ed.). (2001). Represii proty osvitian Zaporozhchyny [Repressions Against Educators of Zaporizhia]. Melitopol [in Ukrainian].
- Papakin, G.** (2012). Problemni pytannia dzhereloznavchoho analizu dokumentalnoi spadshchyny radianskoho represyvno-karalnoho aparatu 1920 – 1930-kh rr. (Iz pryvodu knyhy: Podkur R., Chencov V. Do-

kumenty organov gosudarstvennoj bezopasnosti USSR 1920 – 1930-h godov: istochnikovedcheskij analiz (Ternopol': Zbruch, 2010)) [Problematic Issues of Source Analysis of the Documentary Heritage of the Soviet Repressive and Punitive Apparatus of the 1920s and 1930s (On the Occasion of the Book: Podkur R., Chentsov V. Documents of the State Security Bodies of the USSR of the 1920s and 1930s: Source Analysis) (Ternopil: Zbruch, 2010)]. *Ukrainskyi istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 183–200 [in Ukrainian].

Podkur, R. (2020). Doslidzhennia politychnykh represii v Ukraini (druga polovyna 1980-h rokiv – pochatok XXI st.) [Study of Political Repressions in Ukraine (Second Half of the 1980s – Beginning of the XXI Century)]. *Academia. Terra Historiae. Studii na poshanu Valerija Smolija: in 2 v. Vols. 2: Prostory istoryka.* (pp. 155–178). Kyiv [in Ukrainian].

Pro deyaki pomylyky na teoretychnomu fronti. Z promovy tov. P. P. Lyubchenko na Plenumi TSK LKSMU [About Some Mistakes on the Theoretical Front. From the Speech of Comrade P. P. Lyubchenko at the Plenum of the Central Committee of the Young Communist League]. (1933, July, 6). *Visti VUTsVK – Bulletin of the All-Ukrainian Central Executive Committee*, 150, 3–4 [in Ukrainian].

Pro khyby partiinoi roboty i zakhody likvidatsii trotskistskoi ta inshykh dvo-rushnykiv. Dopovid tov. Stalina na Plenumi TsK VKP(b) 3 bereznia 1937 roku [On the Shortcomings of Party Work and Measures to Eliminate Trotskyist and Other Double-Minded People. Report of Comrade Stalin at the Plenum of the Central Committee of the CPSU (b) on March 3, 1937]. (1937, March, 29). *Komunist – Communist*, 73, 1–2 [in Ukrainian].

Prystaiko, V., & Shapoval, Yu. (1995). Sprava «Spilky vyzvolennia

Ukrainy»: nevidomi dokumenty i fakty [The Case of the «Union for the Liberation of Ukraine»: Unknown Documents and Facts]. Kyiv: Intel [in Ukrainian].

Redko, F. (1938). Do pidsumkiv ates-tatsii vchyteliv [To the Results of Teacher Certification]. *Komunistychna osvita – Communist education*, 11, 24–29 [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (1990). U ti trahichni roky: Stalinizm na Ukraini [In those Tragic Years: Stalinism in Ukraine]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (1994). Lyudyna i systema. Shtrykhy do portreta totalitarnoi doby v Ukraini [Man and System. Touches to the Portrait of the Totalitarian Era in Ukraine]. Kyiv [in Ukrainian].

Stalin, Y. (1949). Sochineniya: v 18 tomakh [Essays: in 18 v.]. Vols. 11: 1928 – March 1929. Moscow [in Russian].

Stalin, Y. (1949). Sochineniya: v 18 tomakh [Essays: in 18 v.]. Vols. 12: April 1929 – June 1930. Moscow [in Russian].

Stryzhak, Ye. (2007). Kadrove zabezpechennia serednoi ta vyshchoi shkoly USRR: istorychnyi dosvid 1920-1930-kh rokiv [Staffing of Secondary and Higher Schools in the USSR: the Historical Experience of the 1920s and 1930s]. *Candidate's thesis*. Cherkasy [in Ukrainian].

Stryzhak, Ye. (2007). Represii 1930-kh rr. ta yikhni naslidky dlia kadrovoho zabezpechennia serednoi i vyshchoi shkoly USRR [The Repressions of the 1930s and their Consequences for the Staffing of Secondary and Higher Schools in the USSR]. Cherkasy [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO) [Central State Archive of Public Associations of Ukraine (TSDAGO)]. Fond 1, opys 1, sprava 421 [in Ukrainian].

TsDAHO Ukrainy [TsDAGO of Ukraine]. Fond 263, opys 1, sprava 48162fp, tom 1 [in Russian].

TsDAHO Ukrainy [TsDAGO of Ukraine]. Fond 263, opys 1, sprava 57133fp, tom 1 [in Russian].

TsDAHO Ukrainy [TsDAGO of Ukraine]. Fond 263, opys 1, sprava 63120fp [in Russian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vldy Ukrainy (TsDAVO) [Central State Archive of the Supreme Authorities of Ukraine (CDAVO)]. Fond 166, opys 9, sprava 1222 [in Ukrainian].

Vosmoy syezd RKP(b). Mart 1919 goda. Protokolyi [Eighth Congress of the RCP(b). March 1919. Protocols]. (1959). Moscow [in Russian].

Yakovleva, A. (Ed.). (2004). Lubyanka. Stalin i Glavnoye upravleniye gosbezopasnosti NKVD. Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partiynoy i gosudarstvennoy vlasti. 1937–1938 [Lubyanka. Stalin and the Main Directorate of State Security of the NKVD. Stalin's Archive. Documents of the Highest Bodies of Party and State Power. 1937 – 1938]. Moscow [in Russian].

Yefremov, S. (1997). Shchodennyky, 1923–1929 [Diaries, 1923–1929]. Kyiv: ZAT «Hazeta «RADA» [in Ukrainian].

Zhuretskyi, Ya., & Shytiuk, M. (1994). Osvitiany Mykolaiivshchyny – zhertvy represii stalinizmu [Educators of Nikolayevshchina – Victims of Repressions of Stalinism]. Mykolaiiv [in Ukrainian].

***

Бривко М. В. Політичні переслідування й репресії проти вчителів України в 1920 – 1930-х роках

Дослідження розкриває сутність політичних репресій учителів як важливої соціально-професійної групи суспільства на підставі вивчення архівно-кримінальних справ, інших документальних джерел доби становлення радянського тоталітарного режиму 1920 – 1930-х років. Проаналізовані джерела дозволили до-

вести абсурдність та злочинність радянської влади щодо репресованих освітян і розкрити змістовні особливості обвинувачень, які в різні часи різнилися.

Якщо в 1920-х роках це пов'язано переважно з військовою службою та здобутою так званою «царською» чи «буржуазною» освітою, а з часом акцент зміщується на «непролетарське» соціальне походження чи націоналізм, то в 1930-х роках відбувається розширення звинувачень, зокрема в троцькізмі, яке з середини 1930-х років подекуди зрощується з українським чи польським націоналізмом.

У розвідці схарактеризовано основні методи здійснення політичних репресій, зокрема це метод створення неіснуючих «контрреволюційних організацій» та метод показових судових процесів, що яскраво демонстрували суспільству «неминучість» боротьби з «ворогами народу». Окрім цього, виокремлено більш поблажливі методи репресування: це метод «чистки» за соціальним походженням, політичне переслідування й тиск через засоби масової інформації та педагогічна атестація вчителя.

У статті окреслено наслідки політичних репресій освітян для української освіти періоду становлення радянського тоталітарного режиму 1920 – 1930-х років та перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: політичні переслідування, репресії, учителі, звинувачення, методи, архівно-кримінальна справа, 1920 – 1930 рр., УРСР.

Бривко Н. В. Политические преследования и репрессии учителей УССР в 1920 – 1930-х годах

Исследование раскрывает сущность политических репрессий учителей как важной социально-профессиональной группы общества на основании изучения архивно-уголовных дел, других документальных источников эпохи становления советского то-

талитарного режима 1920–1930-х годов. Проанализированные источники позволили доказать абсурдность и преступность советской власти по отношению к репрессированным педагогам и раскрыть содержательные особенности обвинений, которые в разные времена отличались.

Если в 1920-х годах это связано преимущественно с военной службой и полученного так называемого «царского» или «буржуазного» образования, а со временем акцент смещается на «непролетарское» социальное происхождение или национализм, то в 1930-х годах происходит расширение обвинений, в частности в троцкизме, которое с середины 1930-х годов часто объединяется с украинским или польским национализмом.

В исследовании охарактеризованы основные методы осуществления политических репрессий, в частности это метод создания несуществующих «контрреволюционных организаций» и метод показательных судебных процессов, ярко демонстрировавших обществу «неизбежность» борьбы с «врагами народа». Кроме этого, выделены более снисходительные методы репрессирования: это метод «чистки» по социальному происхождению, политическое преследование, давление через средства массовой информации и педагогическая аттестация учителя.

В статье указаны последствия политических репрессий педагогов для украинского образования периода становления советского тоталитарного режима 1920–1930-х годов и перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: политические преследования, репрессии, учителя, обвинения, методы, архивно-уголовные дела, 1920–1930 гг., УССР.

Bryvko M. V. Political Persecution and Repression of Teachers of the Ukrainian SSR in the 1920 – 1930s

The research exposes the essence of political repressions of teachers as an important socio-professional group of society. It is based on the study of archival and criminal cases and other documentary sources of the Soviet totalitarian regime of the 1920–1930s. The analysed sources allowed proving the absurdity and criminality of the Soviet government in relation to the repressed educators, and they also helped to reveal the substantive features of the accusations, which varied at different times.

In the 1920s, it was mainly connected with military service and the so-called «tsarist» or «bourgeois» education. Over time, the emphasis was shifted to non-proletarian social origins or nationalism. However, in the 1930s there was an expansion of accusations, in particular of Trotskyism, which from the mid-1930s was sometimes fused with Ukrainian or Polish nationalism.

The article describes the main methods of political repressions. In particular, it is a method of creating non-existent «counter-revolutionary organizations» and a method of demonstrative trials, which were clearly displaying to society the «inevitability» of the struggle against «enemies of the people». In addition, more lenient methods of repression, such as the method of «cleansing» depending on social origin, political persecution and pressure through the media, and pedagogical certification of teachers, have been identified.

The consequences of political repression of educators for Ukrainian education during the formation of the Soviet totalitarian regime in the 1920s and 1930s, and the prospects for further research have been outlined in the study.

Keywords: political persecution, repressions, teachers, purge, methods, archival and criminal case, the 1920–1930s, the USSR.